

Розділ 20. Реформи

М.С.Хрущова

(1956–1964 рр.)

Пролетарі всіх країн, єднайтеся!

Розсекречено ЦІЛКОМ ТАЄМНО

Комуністична партія України. ЦЕНТРАЛЬНИЙ КОМІТЕТ

ПРОТОКОЛ № 55

засідання Секретаріату ЦК КП України

від 10 липня 1959 року

Головував тов.НАЙДЕК Л.І.

Присутні:

Секретарі ЦК КП України	-	т.Бубновський М.Д., Щербицький В.В.
Завідуючі відділами ЦК КП України	-	т.Бурка М.Й., Губсфор Ю.Ю., Кузнец Я.К., Старунський Й.М.
Голова Партійної Комісії при ЦК КП України	-	т.Бегма В.А.
Заступники завідуючих відділами ЦК КП України	-	т.Головченко Ф.П., Мусяк П.К., Сьомик П.М., Шев
Заступник голови Партійної Комісії при ЦК КП України	-	т.Ситник М.Я.
Завідуючий сектором добору кадрів для МЗС УРСР ЦК КП України	-	т.Пересаденко І.А.
Секретар ЦК ЛКСМ України	-	т.Мозговий І.О.

41.

т.Стоянцева "Про серйозні недоліки у
ни, матеріалів і витрачанні коштів на
дослідно-конструкторському бюро п/с 4"
у обласному комітеті КП України для
я заходів.

КУ сумісництва по службі і переванта-
ромадськими обов'язками

ві від 26 травня 1959 року "Про шкідли-
праців-
о в ді-
Органи-
розмі-
и спра-
неста-
о вик-
ер Ра-
одного
тивні
деякі
мву
органі-
Службо-
цівни-

до в
на нау-
по су-
ях, роз-
часно
ряда
ко-
ерівних органів різних громадських ор-

ормальне становище завдає шкоди плодо-
вчених, приводить до того, що в ряді
і керівні і наукові посади зосереджу-
що породжує монополію окремих персон
плив нових сил, ріст і висування моло-

ні наукових кадрів.

ЦК КПРС відмітив також, що керівники ряду підприємств
промисловості, колгоспів, радгоспів і інших організацій
перевантажені громадсько-політичною роботою, внаслідок чо-
го вони значний час зайняті на різного роду нарадах і за-
сіданнях, надовго відриваються від виробництва, від вико-
нання безпосередніх справ. Деякі партійні, радянські та

1. XX з'їзд КПРС. Критика культу особи Сталіна

Після смерті Сталіна сталінські принципи управління країною значною мірою продовжували діяти. Радянські люди, як і раніше, жили в постійному страху перед репресіями та свавіллям влади. Переважна більшість з них були позбавлені всього вкрай необхідного для нормального життя. Вони гостро потребували житла, продуктів харчування, товарів широкого вжитку тощо. І вони страшенно втомилися від такого життя. І далі не могли і не хотіли так жити, а тому палко бажали радикальних змін у країні. Відгук на їхні потреби й очікування в умовах тодішніх політичних реалій мала змогу дати лише правляча в СРСР партія – КПРС, черговий (двадцятий) з'їзд якої відбувся майже за три роки після смерті Й.Сталіна.

XX з'їзд КПРС працював з 14 по 25 лютого 1956 р. На ньому були присутні 1349 делегатів з правом вирішального голосу і 81 делегат з дорадчим голосом. Вони репрезентували близько 680 тис. членів і 420 тис. кандидатів у члени партії. У числі делегатів налічувалося 506 партійних, 177 радянських, 12 профспілкових і 8 комсомольських працівників. Отже, їхня загальна кількість – 703 особи – перевищувала половину всіх делегатів з правом вирішального голосу. Близько 80% делегатів з вирішальним голосом мали вищу, неповну вищу, середню освіту. Переважали (758 осіб) делегати з вищою освітою.

Відкриття з'їзду відбувалося в точній відповідності з традицією, що склалася за часів Сталіна. 14 лютого у Великому Кремлівському палаці зібралися делегати, о десятій ранку до них вийшли члени президії ЦК, а також керівники зарубіжних «братських» партій. Усі стоячи привітали їх бурхливими оплесками. Перший секретар ЦК КПРС М.Хрущов оголосив з'їзд відкритим. І знов лунають «бурхливі, довго не замовкаючі оплески. Всі встають»¹. Так само традиційно формувалися виборні органи з'їзду. Другий секретар ЦК Компартії України М.Підгорний запропонував «за дорученням Ради представників делегацій від усіх областей, країв і республік

(інакше кажучи, перших секретарів обкомів, крайкомів і республіканських ЦК) обрати Президію з'їзду в кількості 39 осіб». Інших пропозицій, певна річ, не надходило, і М.Підгорний зачитав усіх поіменно. 13 з них уже знаходилися у ложах президії. Це всі члени і кандидати в члени Президії ЦК. Інших пропозицій щодо персонального складу президії з'їзду також не було. Не знайшлося бажаючих внести й будь-які доповнення. Тоді Хрущов поставив запропонований список на голосування і (під оплески) оголосив «Прийнято одногосно». Так само були обрані й секретаріат з'їзду, редакційна та мандатна комісії. Традиційним був порядок денний з'їзду: звітні доповіді ЦК і Центральної ревізійної комісії, проект директив по шостому п'ятирічному плану і вибори центральних органів партії². Тож, здавалось, з'їзд відбувався як урочистий партійний форум, де все мусило йти по заздалегідь написаному сценарію. Усе було як завжди: аналіз міжнародного і внутрішнього становища країни, діяльність партії за звітній період, чергові заклинання щодо необхідності прискорення темпів соціалістичного будівництва, обрання вищого партійного керівництва, – як було прийнято, одногосно й на безальтернативній основі. Першим секретарем КПРС, як і очікувалося, став М.Хрущов, котрий вже встиг довести своє право на лідерство, розправившись із Л.Берія й відправивши у відставку з посади голови Ради Міністрів СРСР свого вчорашнього союзника Г.Маленкова.

Однак уже після обрання всіх керівних органів партії відбулася подія, яка зробила з'їзд справді історичним у житті не лише правлячої партії, а й усього радянського народу, – на закритому засіданні з'їзду Перший секретар ЦК КПРС М.Хрущов виступив з доповіддю «Про культ особи Сталіна і його наслідки», яка знаменувала розвінчання «батька усіх народів».

Напередодні з'їзду члени Президії ЦК – В.Молотов, К.Ворошилов, Л.Каганович та інші – майже у відчаї закликали свого лідера не робити цього:

– Нас самих притягнуть до відповідальності. Ми були у складі керівництва, і якщо ми не знали, то це наша біда, але ми відповідальні за все.

М.Хрущов відповідав:

– Ми як керівники не мали права не знати. Ми багато чого не знали, тому що був встановлений такий режим, коли ти мусиш знати тільки те, що тобі доручено... Але деякі навіть брали участь у рішеннях цих питань. Тому тут відповідальність є різною.

– Хто нас питає? – кричав К.Ворошилов.

М.Хрущов відповідав:

– Злочин-то був. Потрібно нам самим сказати, що він був. Коли тебе будуть допитувати, тебе вже судити будуть.

Урешті-решт М.Хрущов пригрозив, що виступить від себе особисто, а потім кожний пояснює свою поведінку. Це злякало опонентів. Вони побачили деякий позитив у тому, що всю відповідальність він візьме на себе³.

У доповіді вперше була дана негативна оцінка особі Й.Сталіна та багатьом його діянням, засуджені масові репресії й терор, розв'язані проти радянського народу. Хоча М.Хрущов усю проблему звів до негативних рис самого Й.Сталіна, але навіть така критика шокувала багатьох комуністів, справила значний вплив на політичні процеси і психологічні настрої в країні. Певна річ, М.Хрущов не сказав усієї правди про репресії, про всі злочини Й.Сталіна. Від самого початку, за висловом Ф.Бурлацького,

М.Хрущов спіткнувся на проблемі особистої відповідальності, оскільки багато хто в партії знали про ту роль, яку відіграв він сам у переслідуванні кадрів і в Україні, і в Московській партійній організації. Не сказавши правди про себе, він не міг сказати всієї правди про інших⁴. Тим більше він аж ніяк не зв'язував усі злочини зі злочинним режимом, але й навіть того, що було ним сказано – про розстріли керівників країни, про тортури, знущання над людьми тощо, – було досить, щоб пробудити в суспільстві громадську свідомість і критичне ставлення до так званої радянської дійсності. З'їзд запропонував ЦК послідовно здійснювати заходи, які б забезпечували повне подолання нібито чужого марксизму-ленінізму культу особи, ліквідацію його наслідків у всіх галузях партійної, державної та ідеологічної роботи, суворе дотримання «ленінських норм партійного життя», принципів колективного керівництва.

Доповідь М.Хрущова спонукала до переосмислення історії соціалізму, ролі партії в житті суспільства, критичного ставлення до окремих вчинків її вождів, до Сталіна й сталінізму. Так, працівники Дніпропетровського обласного суду і прокуратури, обговорюючи на своїх партійних зборах доповідь М.Хрущова, поставили питання: «Чи можна називати Сталіна *товаришем* Сталінін? І після бурхливого обговорення такого складного питання одностайно ухвалили: у подальшому Сталіна не слід називати товаришем»⁵.

Дозволивши не називати Сталіна товаришем, компартійне керівництво аж ніяк не могло дозволити будь-кому зазіхнути на святе святих – свою монополію на владу. У квітні 1956 р. у редакційній статті в «Правді» твердилося, що «окремі гнилі елементи під виглядом засудження культу особи намагаються поставити під сумнів правильність політики партії»⁶. У такому дусі була написана й постанова ЦК КПРС від 30 червня 1956 р. «Про подолання культу особи і його наслідків», де вже не було тих жажливих фактів, що переповнювали доповідь М.Хрущова на ХХ з'їзді КПРС. У постанові містилися застереження, що «було б грубою помилкою з факту наявності в минулому культу особи робити висновки щодо будь-яких змін у суспільному ладі СРСР і шукати джерело цього культу в природі радянського суспільного ладу»⁷. Однак через 5 років, на ХХІІ з'їзді партії критика сталінізму пролунала з новою силою. Те, що раніше трактувалося як «помилки», «відступ від ленінських норм», на ХХІІ з'їзді КПРС було названо «зłodіяннями», «злочинними діями», «ганебними методами керівництва». За рішенням з'їзду відбувся виніс тіла Й.Сталіна з Мавзолею. «Культ особи і пов'язані з ним порушення внутрішньої демократії не можуть бути терпимими в партії, вони несумісні з ленінськими принципами партійного життя», – було записано в Програмі КПРС⁸. Процес критики культу особи, який був започаткований двадцятим партійним з'їздом, ще триватиме три роки...

Зазначений процес мав і другу, неофіційну назву. Ще в березні 1954 р. в журналі «Знамя» була надрукована повість відомого радянського письменника І.Еренбурга «Відлига». Назва набула символічного значення. Так незабаром став іменуватися час змін, що розпочалися після смерті Й.Сталіна. Надалі термін «відлига» поширився на весь період від середини 50-х до середини 60-х рр.

Саме в цей період радянські люди отримали ковток свободи і надію на краще, почали відчувати себе громадянами, у суспільне життя увійшло покоління, що не знало тотального страху, здатне вчитися і розуміти власне суспільство і перебудовувати

його. Через деякий час ці зерна дадуть сходи. По суті, змістом цього процесу були детоталітаризація та десталінізація радянського суспільства в усіх сферах суспільного життя, перехід від створеного Сталіним тоталітарного режиму до авторитарного, тобто більш ліберального, позбавленого явного беззаконня влади.

В Україні, як і в СРСР загалом, припинилися масові репресії й стали переглядатися справи «ворогів народу». За діяльністю відроджених органів безпеки було встановлено жорсткий партійний контроль. Проводилася певна робота щодо перегляду справ, заведених органами безпеки за політичними звинуваченнями. Серед реабілітованих був 41 член ЦК ВКП(б), 48 кандидатів у члени ЦК, 17 членів Центральної ревізійної комісії, 27 членів Комісії партійного контролю, 99 секретарів ЦК компартій союзних республік, обкомів і крайкомів, 76 секретарів райкомів і міськкомів партії тощо⁹. З-поміж тих, хто був реабілітований посмертно, були й колишні керівники Української РСР: П.Постишев, С.Косіор, В.Чубар та ін. Як стало відомо пізніше, саме на цих особах лежить значна частка вини за організацію в 1932–1933 рр. Голодомору в Україні, але тоді їхня реабілітація здавалася відновленням історичної справедливості.

Чимало репресованих було реабілітовано в партійному порядку. Так, за період від 1 березня 1956 р. до 1 березня 1957 р. Комітет партійного контролю при ЦК КПРС, ЦК компартій союзних республік, крайкоми й обкоми реабілітували в партійному порядку майже 31 тис. комуністів, раніше звинувачених у політичних злочинах. Серед них – 3693 колишніх керівних партійних і комсомольських працівників, 4148 керівних радянських працівників, 6165 керівних господарських працівників, 4394 командира і політпрацівника армії та флоту, розглянув 2323 заяви осіб, виключених з партії за політичними звинуваченнями і реабілітованих судовими органами. Після перевірки персональних справ 2307 осіб відновлено в лавах КПРС, їм надавалася необхідна допомога в одержанні відповідної роботи, в призначенні пенсії, у побутовому влаштуванні¹⁰. Утім, лише поодинокими були випадки, коли після повернення з таборів хтось поновлювався на відповідальній роботі в партійних чи державних установах. Одночасно КПК при ЦК КПРС виключив з партії 68 колишніх працівників НКВС–МДБ, які порушували законність, застосовували недозволені методи слідства, фальсифікували звинувачувальні матеріали. У 1956–1961 рр. були скасовані норми, що встановлювали фактичне «кріпосне право» в радянських колгоспах і обмежували професійні права робітників і службовців, ужито заходів щодо підвищення заробітної плати всіх категорій працівників, скорочення робочого дня на підприємствах і установах.

За розвінчанням культу особи сталися спроби зламати командно-адміністративні методи управління, спроби запровадити стимули особистої зацікавленості в результатах праці, надати більшого динамізму економічному й соціальному розвитку СРСР, змінити його пріоритети, подолати догматичні уявлення в теорії й практиці соціалістичного будівництва.

Однак не всі запропоновані М.Хрущовим заходи знайшли підтримку в інших керівників партії й держави, передусім у колишніх соратників Й.Сталіна: Л.Кагановича, Г.Маленкова, М.Булганіна, К.Ворошилова та ін. У 1957 р. Пленум ЦК КПРС звинуватив їх у створенні фракційної, антипартійної групи, протидії ленінському курсу, вивів їх зі складу ЦК і виключив із лав партії, що означало на той час автоматичне відсторонення людини від будь-якої державної діяльності. У 1958 р. Головою Ради Міністрів СРСР був обраний М.Хрущов і таким чином, подібно Сталіну, став суміщати керівні посади

в партії й державі, що свідчило про складність переходу до нової якості державного врядування в СРСР.

Водночас про повну відмову від сталінізму не могло йти і мови. Критика сталінізму не могла бути послідовною. Час для справжньої демократії ще не настав. Будучи сам плоть від плоті сталінської кліки, М.Хрущов був сам замішаний у всіх акціях сталінізму і, природно, знав лише один стиль управління країною – авторитарний, сталінський. Хрущов, за словами відомого радянського поета А.Вознесенського, постійно придушував у собі сталініста. Хоча й критикував Сталіна, але продовжував ним захоплюватися. «Я... довго не міг збагнути, як у одній людині сполучалися й добрі сподівання 60-х років, потужний розмах перетворень, і купецьке самодурство»... Він не наважився на гласність, він дозволив критикувати недоліки Сталіна лише собі¹¹.

Сталінізм, а також вождизм і волюнтаризм як його невід'ємні якості час від часу проступали в обличчі цієї прогресивної людини. Справедливо кажуть: «Будь-яка влада розбещує, абсолютна влада розбещує абсолютно». Маючи необмежену владу, досягнувши певних успіхів, М.Хрущов уявив себе непогрішимим. Не можна також забувати, що М.Хрущов був оплутаний густими тенетами сталінських поглядів, звичок, підходів, методів.

Зупинити економічне свавілля Хрущова, підштовхнути його до продовження реформ було нікому, адже тоталітаризм у всіх сферах життя країни лише похитнули, але не розтроцили. Усвідомлення ним хибності тоталітарного режиму було неповним, половинчатим, непослідовним. Проявлялося все це в діях щодо перетворення суспільства. Вони, як і раніш, базувались на здійсненні авторитарної влади, не передбачали активної участі широких народних мас. Режим особистої влади продовжував існувати, хоча й у зміненому вигляді. Попри всі демократичні заклинання, М.Хрущов постійно застосовував зазначений досвід на практиці, що пізніше буде кваліфіковано як волюнтаризм. У його діяльності проявлялися такі риси, як вождизм, амбіційність, переконання у власній непогрішності, ігнорування відмінних від його особистих думок. Свою роль відіграли й, по суті, неминучі за тоталітарної системи невтримні славослов'я на адресу першого секретаря ЦК.

Конкретне уявлення по зростаючий рівень славослов'я на адресу «дорогого Микити Сергійовича» дають такі кількісні характеристики: якщо на XXI з'їзді (1959 р.) це ім'я згадувалось у виступах делегатів близько 500 разів, то на XXII (1961 р.) – майже 800¹². У одному з листів до редакції журналу «Коммунист» говорилось: «Після XX з'їзду партії, де був засуджений "культ особи" Сталіна і було поставлено питання, щоб у подальшому в будь-якій формі він не відродився, то зараз ми бачимо, що ні в будь-якій іншій формі, а цілком у тих же формах не в менших розмірах відроджений культ особи Хрущова М.С. Не без його особистої допомоги, не без допомоги ЦК і його президії і не без допомоги преси, радіо, телебачення і кіно, які, до речі, знаходяться в руках його, Микити Сергійовича, і ЦК»¹³. Відповідним чином такий стиль поведінки передавався його підлеглим, усій компартійній номенклатурі, яка так само, як і М.Хрущов, вийшла з попередньої епохи. Чи могли керівники цієї генерації, цієї «команди» на ділі, а не на словах, звільнитись від негативної спадщини періоду культу особи? Реалії були такими, що це було неможливо.

Проте країна була вже новою. Життя її громадян стало не тільки не таким злиденним, як раніше, але й більш безпечним. Відносини всередині політичної еліти теж

стабілізувалися. Відставка будь-якого керівника і навіть утрата ним партійного квитка вже не означали майже автоматичний його арешт, як за часів Сталіна. Хрущовська «відлига» позитивно вплинула й на формування світогляду майбутніх управлінських кадрів, які виховувалися в душі неприйняття сталінізму з його репресивними методами управління країною. У цьому плані не можна не погодитися з відомим російським істориком Р.Медведевим, який стверджував, що політична свідомість більшості тих радянських лідерів, які стояли на чолі КПРС і Радянської держави в епоху перебудови, склалася не за роки сталінського терору і не в застійні роки брежнєвського керівництва, а саме в ті суперечливі й багаті на події 11 років після смерті Сталіна, коли на чолі КПРС стояв М.С.Хрущов. У багатьох відносинах нове покоління радянських керівників стало «поколінням ХХ з'їзду КПРС»¹⁴.

2. У лещатах комуністичної утопії

Життя радянського суспільства було таким, що все воно мусило відбуватися відповідно до планів Комуністичної партії. Вважалося, що КПРС як «розум, честь і совість нашої епохи» та «бойовий авангард» робітничого класу, найбільш прогресивного класу суспільства, краще за всіх знала, чого потрібно людям, чого вони хочуть, до чого їм слід прагнути, який суспільний лад їм до вподоби і яке суспільство слід будувати. «Плани партії – плани народу!»; «ХХ (ХХІ, ХХІІ...) з'їзду КПРС – достойну зустріч!»; «Втілимо в життя історичні рішення ХХ (ХХІ, ХХІІ...) з'їзду рідної Комуністичної партії!» – плакати і транспаранти з подібними невігадливими гаслами буквально оточували радянську людину з усіх боків. Від представницьких органів влади вимагалось лише ухвалити зазначені рішення, від уряду й інших державних установ – забезпечити організацію їх виконання, від усіх громадян – своєю «героїчною» працею боротися за втілення в життя зазначених «грандіозних» планів і партійних програм.

Наприкінці 1950-х рр. партійні ідеологи дійшли висновку, що соціалізм у Радянському Союзі перемиг повністю й остаточно, а отже, друга програма партії, що була прийнята в 1919 р. і ставила завдання побудови соціалізму, вже була виконана. У зв'язку з цим необхідно було ухвалити нову Програму КПРС, у якій визначити завдання й шляхи переходу від соціалізму до комунізму. Влітку 1961 р. проект нової Програми був опублікований «для всенародного обговорення», яке й відбулося повсюдно під контролем місцевих партійних комітетів. Сьогодні, коли саме життя навчило нас скептично ставитися до всіляких соціальних завдань, нам важко повірити, що на початку 1960-х рр. у багатьох радянських людей, зокрема з числа керівників різного рівня, не було ні тіні сумніву щодо реальності висунутих партією завдань комуністичного будівництва. Тож навряд чи можна дорікати в нещирості першому секретареві Дніпропетровського міськкому КПУ І.Яцубі, який під час обговорення проекту Програми КПРС на міських зборах партгоспактиву стверджував, що характерною рисою нового плану є надзвичайний розмах і водночас тверезість, реалізм, переконливість. У ньому, мовляв, немає аніскільки утопізму, все чітко обґрунтовано, спирається на необхідні матеріальні передумови¹⁵. Подібні думки висловлювали й інші виступаючі